

Aydın ve Türk Aydınının Özellikleri, Din ve Din Eğitime Yaklaşımları*

Characteristics of Intellectual and Turkish Intellectuals, Their Approaches
to Religion and Religious Education

Ali Kemal ACAR

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü
Dr., Ministry of National Education, General Directorate of Religious
Education, Ankara/Turkey

racalamekila@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-7011-5864

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 28 Eylül / September 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 8 Ocak / January 2023

DOI: [10.53683/gifad.1181478](https://doi.org/10.53683/gifad.1181478)

Atıf / Citation: Acar, Ali Kemal. "Aydın ve Türk Aydınının Özellikleri, Din ve Din Eğitime Yaklaşımları / Characteristics of Intellectual and Turkish Intellectuals, Their Approaches to Religion and Religious Education". *Gifad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / The Journal of Gumushane University Faculty of Theology*, 12/23 (Ocak/January 2023/1): 221-248

İntihal: Bu makale özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism was detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/tr/pub/gifad>

Mail: ilahiyatdergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Gumushane University, Faculty of Theology, Gümüşhane, 29000 Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

*Bu çalışma, 3. Uluslararası Din Eğitimi Kongresi'nde sunulan "Aydın Türk Aydını Din ve Din Eğitimi" adlı tebliğin geliştirilmiş halidir.

Öz

Araştırmanın konusu aydınlar, Türk aydınları ve özellikleri, aydınların dine ve din eğitime yaklaşımlarıdır. Aydın ve Türk aydınının nitelikleri, bu ikisinin kıyaslanması, Türk aydını için kullanılan nitelikler ve nedenleri, Türk aydınlarının din ve din eğitime bakışları kapsam olarak belirlenmiştir. Alanda Türk aydınının din eğitime yönelik görüşlerine dair çok sınırlı çalışma bulunmaktadır. Burada; ulema, münevver, aydın ve özellikle Türk aydını kavramı, Türk aydınına yüklenen olumsuz anlamlar ve bunlardan da din ve din eğitimi ile ilgili olanlarının tespit edilmesi ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Literatürde aydın kavramına yüklenen anlamlar da ilişkili olarak din ve din eğitime yönelik olumsuz bir bakış açısının varlığından söz edilebilir. Bu bakımdan sınırlanmış istenen "Türk aydını din ve din eğitime karşıt ya da mesafelidir" cümlesidir. Bu amaç çerçevesinde çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesi ile elde edilen veriler, içerik analizi yoluyla incelenmiştir. Karşılaştırma, yorum, varsayım ve değerlendirmelere gidilerek düşünce ve fikirler, elde edilen veriler çerçevesinde araştırılmaya ve anlaşılmaya çalışılmıştır. Aydınların homojen değil, Tanzimat'tan bugünlere farklı yaklaşımlara sahip şahıslar oldukları belirtilebilir. Din ve din eğitimi konusunda Türk aydını kavramının sadece olumsuzluklarla ele alınması da doğru değildir.

Anahtar Kelimeler: *Din Eğitimi, Aydın, Türk Aydını, Din Eğitimi Tutumu, Cumhuriyet Dönemi.*

Abstract

The subjects of the research are intellectuals, Turkish intellectuals and their characteristics, their approaches to religion and religious education. The qualifications of intellectuals and Turkish intellectuals, the comparison of these two, the qualities used for Turkish intellectuals and their reasons, the views of Turkish intellectuals on religion and religious education had been determined as the scope. There are very limited studies on the views of Turkish intellectuals on religious education in the field. Here, it had been aimed to determine and evaluate the concept of ulamā, enlightened, intellectual and especially Turkish intellectual, the negative meanings attributed to Turkish intellectuals, and the ones related to religion and religious education. In relation to the meaning attributed to the concept of intellectual in the literature, it can be mentioned that there is a negative point of view towards religion and religious education. In this respect, the sentence "Turkish intellectual is against or distant from religion and religious education" is the sentence that is wanted to be tested. For this purpose, qualitative research method had been used in the study. The data obtained by document review had been examined through content analysis. By making comparisons, comments, assumptions and evaluations, thoughts

and ideas had been tried to be researched and understood within the framework of the available data. It can be stated that intellectuals are not homogeneous, they are individuals with different approaches from the Tanzimat/reform era to date. It is not be correct to deal with the concept of Turkish intellectual in religion and religious education only with negativities.

Keywords: *Religious Education, Intellectual, Turkish Intellectual, Religious Education Attitude, Republican Period.*

Extended Summary

The subjects of the research are the intellectuals, especially the Turkish intellectuals and their characteristics, their approaches to religion and religious education. The meaning and characteristics of the concept of intellectual, meaningful terms close to this concept, the qualities of Turkish intellectuals, the expressions used for these people and their reasons, the comparison between the intellectual and the Turkish intellectual, in short, the effects of the Enlightenment Period on religion and religious institutions, especially the view of Turkish intellectuals on religion and religious education were determined. In this study, they had been aimed to determine and evaluate the concept of Turkish intellectual, the meanings attributed to the concept and the ones related to religion and religious education. The secondary aim had been determined as the description of the whole with comparisons and extreme views. For these purposes, qualitative research method had been used in this study. The data obtained by document review were examined through content analysis. By making comparisons, comments, assumptions and evaluations, thoughts and ideas were tried to be researched and understood within the framework of the available data. The concept of intellectual had been defined, its qualities had been tried to be determined, the Turkish intellectual and its negative characteristics had been especially evaluated. By giving place to the multiple changes that started with the Tanzimat/Reform era, the perspectives developed for religion in our country had been included. Based on this diversity, religious education views had been also taken into consideration. Finally, the sentence "Turkish intellectuals are against or distant from religion and religious education" had been tested.

In the last period of the Ottoman Empire, social, economic, political, etc. issues originated from the West. The changes have deeply affected our society in every aspect. The innovations brought for the solution and their results seem to have accompanied the ongoing process until today. The 20th century as a time period when the War of Independence and the struggle for

existence and non-existence were fought. It has been a time of difficulties. This changes, innovations and results have opened the door to different searches in the segment of the society, which can be described as the leaders of the society. In this respect, various solutions like the Renaissance and especially the Reformation movements of the West and the emphasis on reason instead of values, etc., had been put forward by taking their experiences as an example or by being influenced by them. In a way, the common problem had been ignored by ignoring many aspects, especially the sociological dimension. Urgency, territorial integrity, etc. for various reasons, several solutions had been proposed. Since different sensitivities had been taken into account, social values could be questioned. In a way, differentiation seems to have been started in this way.

The concepts of intellectual and Turkish intellectual can be considered as expressions of abstract and ideal and concrete and reality. Accordingly, the concept of intellectual is defined through what it should be. However, the concept of Turkish intellectual had been framed with concrete reality. When it had been limited to a certain time period and/or individuals, the definitions are also narrowed despite their vastness. In addition, when ideological meanings had been attached to the concept, the differentiations become more prominent. When defining the concept of Turkish intellectual, when a certain ideological point of view prevails, an image that is "not existing, but desired to exist" can be put forward. On the other hand, by emphasizing certain features or sensitivities, an approach that emphasizes the negativities could be taken as basis. It can be stated that social differences also cause negativities in definitions. That is to say, with the economic independence in the West, it is striking that the intellectuals are civil, and in our country they are civil servants. It should not be overlooked that the negativities and problems, experienced throughout life are attributed to this prominent group. On the other hand, it can also be evaluated that the differentiations from the society, even small ones, can take on an appearance that is expressed with larger reactions. Moreover, it can be predicted that approaches other than the general understanding will be met with reaction, even if they are not opposed to issues such as religion, where the sensitivity of the society is high.

Moving from the meaning of the term "Aydın", it can be stated that it expresses an approach in which the ties with religion are relatively loosened when it is connected with the Enlightenment period. In this respect, it will be a false inference that can be reached by emphasizing the feature of "being disconnected from the values of the people" and based only on the definition. It should also be taken into account that the intellectuals are not

homogeneous, and that they have different approaches from the Tanzimat/reform era to date. Based on all these and considering the time period of the last two centuries, it would not be correct to deal with the concept of Turkish intellectual only in terms of negativities. While accepting the existence of those who are disconnected from the values of the people, it can be stated that diversity prevails. In this respect, it would not be appropriate to evaluate Turkish intellectuals with the approach of "those who are against religion and religious education" in the simplest terms. On the contrary, it should be noted that the judgment that "Turkish intellectuals approach religion and religious education positively" is more generalizable.

Giriş

Gelenek sonrası olarak isimlendirilen dönemde özellikle Sanayi Devrimi ile birlikte Batıda ortaya çıkan çoklu değişim, Osmanlı İmparatorluğunu birçok alanda etkilemiştir. Bu etkiler siyaset, hukuk, eğitim vb. alanlarda kendini göstermiştir. Tanzimat ve Meşrutiyet öne çıkan siyasal alandaki yeniliklerdir. Mektepler, yabancı-azınlık okulları, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Batıya gönderilen öğrenciler gibi gelişmeler ise eğitim alanındaki yeniliklerden bazılarıdır. Bu bakımdan Tanzimat ile başlayan uygulamalar, bugünü etkileyen yönleriyle hayatın tamamında varlığını hissettirmiştir.

Geleneksel eğitim kurumu olarak medreselerin yanında farklı türlerde mekteplerin, yabancı-azınlık okullarının açılmasının çoklu sonuçları olmuştur. Mektep bir bakıma değişimin tabana yansıyan ve sürekliliği sağlayan boyutunu oluşturmuş görünmektedir. Farklı türlerde mekteplerin açılması ihtiyaçların bu yolla karşılanmasını sağlamış ve bugünlere de kaynaklık etmiştir. Eğitimde yeni dinamiklerin oluşturulması, hayat gayeleri birbirinden uzak nesillerin yetişmesi, ayrılıkçı fikirlerin gelişmesi, medresenin konumunu kaybetmeye başlaması, dini eğitimden din eğitimine geçişin yaşanması gibi hususlar da –olumlu veya olumsuz yönleriyle-sonuçlardan öne çıkanlar olarak değerlendirilebilir.

Batı ile temaslar artmış, Batı'dan uzmanlar getirilmiş, Osmanlı'dan Avrupa ülkelerine öğrenciler gönderilmiş, tercüme yapılmış bu vb. hususlar değişimin bir bakıma lokomotifidir. Tüm kesimler bu değişimden etkilenmiştir. Toplumun önde gelenleri, okuryazar, düşünür, yüksek kültür ve bilgi sahipleri vb. nitelemelerle ele alınabilecek kesimde de farklılaşmalar olmuştur. Ulemadan münevvere ve aydın kavramına geçiş bu değişimle irtibatlı görünmektedir. Bu yönüyle ulema geleneksel dönemle, münevver Osmanlı'nın son dönemiyle ilişkilendirilebilir. Aydın kavramı ise

bu değişimin nihai sonucu olarak ele alınabilir ve Cumhuriyet Dönemi ile bağları kurulabilir.

Yaşanan bu gelişmeler, modernleşme adımları olarak da ele alınabilir. Gelişmelere karşı –ara formları olsa bile- modernist veya muhafazakâr olmak üzere ikili bir yaklaşım öne çıkmıştır. “Her şey Batıdan alınmalı”dan, “gelenekten hiçbir şey değiştirilmemeli”ye kadar geniş bir yelpazede yaklaşımlar görülebilmektedir. Üçlü siyasi ekolleşme de bu döneme aittir. Bunlar; Batıcılık, Türkçülük ve İslamcılık’tır. Toplumun önde gelenleri bir bakıma bu şemsiyeler altında toplanmışlardır. Konumuzla irtibatı da dikkate alındığında “din ve gelenek” odak durumundadır. Bu ikiliye karşı takınılan tavır, isimlendirmenin ötesinde evren tasavvurunu da oluşturmuş görünmektedir.

Araştırmanın konusu aydınlar, Türk aydınları ve özellikleri, aydınların dine ve din eğitime yaklaşımlarıdır. Aydın kavramının anlamı ve özellikleri, bu kavrama yakın anlamlı terimler, Türk aydınının nitelikleri, bu şahıslar için kullanılan ifadeler ve nedenleri, aydın - Türk aydını kıyaslaması, Türk aydınlarının din ve din eğitime bakışları kapsam olarak belirlenmiştir. Bu çalışmada; Türk aydını kavramı, kavrama yüklenen anlamlar ve bunlardan da din ve din eğitimi ile ilgili olanlarının tespit ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. İkincil amaç, karşılaştırmalar ve uç görüşlerle bütünü tasviri olarak belirlenmiştir. Bu amaçlar çerçevesinde çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesi ile elde edilen veriler, içerik analizi yoluyla incelenmiştir. Karşılaştırma, yorum, varsayım ve değerlendirmelere gidilerek düşünce ve fikirler, eldeki veriler çerçevesinde araştırılmaya ve anlaşılmaya çalışılmıştır.

1. Aydın Tanımı ve Aydının Özellikleri

Tanzimat öncesi dönem düşünöldüğünde “ulema”¹ -İslam toplumlarında aydın- genelde İslam’ı daha iyi temsil eden kesim ile özdeşdir.² Bu grup, Tanzimat Dönemi’nde “münevver”³, Cumhuriyet ile birlikte “aydın” olarak ifade edilmiştir.⁴ Nihayetinde kronolojiye uygun farklılıkları kabul edilmekle birlikte ulema, münevver ve aydın sıralaması karşımıza çıkmaktadır.

¹ Necdet Subaşı, *Türk Aydınının Din Anlayışı* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 58-62.

² Ensar Çetin, “Türk Halkının Aydın Din Âlimi Algısı”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/11 (2012), 194.

³ Ahmet Arslan, “Aydınlar, Entelektüeller ve Müminler”, *Cogito* 31 (2002), 201.

⁴ Mehmet Ali Kılıçbay, “Türk Aydınının Dünyasını Anlamak”, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, ed. Sabahattin Şen (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995), 175.

Aydın kelimesi sözlükte; “Işık alan, ışıklı, aydınlık; kültürlü, okumuş, görgülü, ileri düşünceli (kimse), münevver; kolayca anlaşılacak kadar açık, vazih”⁵ gibi anlamlara gelmektedir. Tanımlamalarda da benzer hususlarla konu ele alınır. Bu bağlamda aydın için; çok okuyan⁶, sürekli öğrenen ve kendini geliştiren, tetikte bir dikkat sahibi olduğu için hakikati merak eden, tecessüs sahibi⁷, bilgi edinme ve eğitim yoluyla kazandıklarıyla düşünen⁸, olay ve olguları sembollerle, soyut referanslarla ifade edebilen⁹, onları tahlil ve tenkitle çekinmeden ele alan ya da onları yorumlayabilen¹⁰, diğer insanlardan farklı bir bakış açısına ve hakikat peşinde olduğu için farklı amaca sahip¹¹, nihayetinde bu sürecin sonunda bilgi üreten¹², doğrularıyla muhalif bir duruş ve eylem sergileyen¹³, bütün bunları yaparken temel değerlerden hareket eden bir yönüyle ahlak sahibi, diğer yandan bu kazanımlarıyla topluma da rehberlik eden bir portre çizilir.¹⁴

Yukarıdakiler, aydınların karakteristik özelliklerinden ön plana çıkanlardır. Aydın kavramı bu niteliklerle anılmakla birlikte buradan hareketle “aydından beklenenler” biçiminde bir okuma yapılması da mümkündür. Diğer yandan bu hususların idealize edildikleri de gözden kaçırılmamalıdır. Aydını farklı kılan en önemli özellik; bilgiye ulaşma ve sahip olma konusundaki gayreti görünmektedir. Bu bilgi, hayata daha geniş bir bakışı, olay ve olguları daha isabetli yorumlayabilmeyi beraberinde getirmektedir. Bu da aydını diğer insanlardan farklı kılmaktadır.¹⁵ Kısaca; “Öğrenen, düşünen, eleştiren, bilgi üreten/yorumlayan ve yol gösteren” kavramları yukarıda geçen özellikleri içine alan bir tanımlama için yeterli görünmektedir.

Literatürde ulema, entelektüel, münevver, entelijansiya, elit ve aydın

⁵ Komisyon, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), “Aydın”, 173.

⁶ Enis Batur, *Alternatif Aydın* (Ankara: Ark Yayınevi, 1995), 37.

⁷ Cemil Meriç, *Kırk Ambar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 287-288.

⁸ Kılıçbay, “Türk Aydınının Dünyasını Anlamak”, 175.

⁹ Toker Dereli, *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1974), 327; Cemil Meriç, *Mağaradakiler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 23.

¹⁰ Erol Güngör, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1993), 254-374; Sabri Fehmi Ülgener, *Aydınlar ve İzm’ler* (Ankara: Mayoş Yayınları, 1983), 67.

¹¹ Güngör, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar*, 373-375.

¹² Mehmet Cüneyt Birkök, “Aydınlar ve Bazı Vasıfları”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi* 26 (2000), 100.

¹³ Batur, *Alternatif Aydın*, 112.

¹⁴ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 288; Ülgener, *Aydınlar ve İzm’ler*, 66-67.

¹⁵ Yasin Athoğlu, “Türkiye’de Aydın Olmak”, *TASAM* (Erişim 29 Nisan 2022).

birbirine yakın anlamlarda kullanılan kavramsal çerçeveye hitap etmektedir.¹⁶ Geleneğimizde aydının başlangıçtaki karşılığı olarak kabul edilebilecek “âlim” kavramına kısaca göz atmak gerekir. Âlim-çoğulu ulema-“ilim” kökünden türetilmiş “hakıyla bilen” anlamına gelen, İslam toplumlarında medrese mezunu, ihtisas sahibi kimseler için kullanılan bir kavramdır. “İlmiye” olarak isimlendirilen sınıfı oluşturmuşlar ve Osmanlıda yönetici zümre içinde yer almışlardır. İkinci kavram Osmanlı münevveridir ki Tanzimat’la başlayan süreçte Osmanlı’nın Batıyla girdiği farklı bir dönemin yansımalarına işaret eder.¹⁷ Münevver, Tanzimat öncesinde kullanılan ulema kavramının yerini almaya başlamıştır. Ulemadan vazgeçiş aslında kültürümüzün kırılma noktalarından biri olarak da düşünülebilir. Bu kırılma günümüze yansımalarıyla varlığını sürdüren bir anlayışı miras bırakmış görünmektedir.¹⁸

“Aydın” kavramı, etimolojik olarak Aydınlanma ile irtibatlı olsa da “bilginin sahipleri” yaklaşımından hareketle “insanlık tarihi kadar eskidir” denilebilir. Türkçe’de yaygın kullanıma sahip olan elit, seçkin kavramları ile yine akıl, bilgi ve bunların işletilmesine kaynaklık eden âkil, bilge, düşünür, –tecrübe kısmı daha öne çıksa da- aksaçlı terimleri, bu çerçevede ele alınabilir. Havas-avam ikilisinden havas, üst kültür, üst tabaka olarak değerlendirilebilir. Havas kavramının tasavvuftaki kullanımlarıyla görece öne çıktığı belirtilebilir. Aydın kavramının batıdaki karşılığı ise entelektüel’dir¹⁹. “Intellect” Latince kökenlidir. Akıl, zekâ ve anlayış anlamına gelmektedir. İngilizce’de ise “enlightened” kelimesi vardır. Aydınlanmış anlamıyla bizdeki kullanımı bu kelimenin çevirisi görünümündedir. “Intellect” kökünden türetilen “entelijansiya” da yakın anlamlar taşımaktadır. Benzer şekilde o tarihlerde az sayıda insanın eğitim görebilmesinden kaynaklı, okuryazar anlamıyla “literati” terimi de kullanılmaktadır. Küresel düzeyde düşünüldüğünde; eğitim görme, okuma, yazma ve bilginin sahibi olma bakımından “din adamları” –Batı için düşünüldüğünde rahipler- bu anlam çerçevesinde ifade edilen toplumsal grup olarak ele alınabilir. Antik Yunan’da aydın özelliklerini taşıdığı

¹⁶ Aralarındaki farklar için bkz. Şerif Mardin, “Aydınlar Konusunda Ülgener ve Bir İzah Denemesi”, *Toplum ve Bilim* 24 (1984), 9-16; Mehmet Zeki Duman, “Türkiye’de Aydın-İktidar İlişkisi”, *Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi* 21 (2005), 21.

¹⁷ Subaşı, *Türk Aydınının Din Anlayışı*, 67; Orhan Türkdoğan, *Ulus-Devlet Düşünürü Ziya Gökalp* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005), 242.

¹⁸ Özcan Yeniçeri, *İtirazlar* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007), 297.

¹⁹ Aydın kavramının batıdaki serencamı için bkz. Hamdi Onay, “Osmanlıdan Cumhuriyete Türk Aydını”, *e-Journal of New World Sciences Academy* 7/1 (2012), 22.

düşünülenler ise “sofist ve filozoflar” olarak belirtilebilir. Daha geriye gidildiğinde ise bugünkü anlamının ötesinde “büyücü”nün ortak özellikler taşıdığı düşünülebilir. Yukarıdaki kavramlar, geçmiş dönem toplumlarında yönetici, savaşçı ve halk olmayanlara karşılık gelen terimler olarak değerlendirilebilir. Özellikle de “halk olmayan” ve “bilgi sahibi” niteliğinin öne çıkardığı farklılığa dikkat çekilebilir.

2. Türk Aydınına Atfedilen Özellikler

Türk aydınının tanımlanmasında farklı yaklaşımlar devreye girdiği için ortak kavramlardan hareket etmek zor görünmektedir. Dolayısıyla burada aydınlar için yapılan nitelermelere yer vermek daha doğru olacaktır.²⁰ Bu bağlamda Türk aydınının özellikleri -ki çoğunluğu olumsuzdur- şunlardır: Modern mekteplerde pozitivism etkisinde yetiştikleri için Tanzimat aydınları²¹ kendi halkını beğenmeyen bir “yaban”dır.²² Reddi miras en önemli özelliklerindendir.²³ Kendi halkını, değerlerini ve medeniyetini küçümser.²⁴ Dine karşıt ya da mesafeli bir tavır sergiler.²⁵ Türk aydını bilgi üreten değil, edinen ve tüketen durumundadır.²⁶ Üret(e)mediği için daha kolay bir yol olan taklitçiliği benimsemiştir.²⁷ Dolayısıyla Türk aydınları Batılı bir aydının Türkiye mümessilliğini üstlenmişlerdir.²⁸ Devlet sayesinde var oldukları ve devamlılıklarını sağlayabildikleri için bürokrasi

²⁰ Özcan Yeniçeri, “Dünden Bugüne Türkiye’de Modernite ve Aydın Sorunu”, 21. Yüzyıl Dergisi 4 (2008), s. 20.

²¹ İlhan Tekeli - Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 167-168.

²² Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 111; Meriç, *Mağaradakiler*, 23-24; Orhan Türkdoğan, *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği* (Ankara: Mayaş Yayınları, 1985), s. 49.

²³ Yeniçeri, “Dünden Bugüne Türkiye’de Modernite ve Aydın Sorunu”, 20.

²⁴ Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, s. 284; Cemil Meriç, *Bu Ülke* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 97; Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri* (İstanbul: İz Yayınları, 1993), 85-87, Emur Genç, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kimlik, Misyon ve Vizyonu Bağlamında Türk Aydını”, *Akademik İncelemeler* 2/1 (2007), 165.

²⁵ Hasan Onat, *Türkiye’de Din Anlayışında Değişim Süreci* (Ankara: Kökler ve Değerler Yayıncılık, 2009), 86; Amit Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti Değişiminin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*, çev. Bülent Üçpınar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), 25-26; Kemal Haşım Karpaz, *Osmanlıdan Günümüze Elitler ve Din* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 252.

²⁶ Kılıçbay, “Türk Aydınının Dünyasını Anlamak”, 175.

²⁷ Hilmi Yavuz, *Denemeler* (İstanbul: Boyut Kitapları, 1999), 109-110; Kemalettin Taş, “Tanzimat ve Batılılaşma Hareketlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2002), 93.

²⁸ Attila İlhan, *Aydınlar Savaşı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004), 41-42; Oğuz Atay, *Oyunlarla Yaşayanlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 102.

kökenli oluşlarıyla sivil değildirler.²⁹ Bu durum, onlardan beklenen muhalif duruşa yönelik beklentileri de sonuçsuz bırakmıştır.³⁰ Toplumsal bir tabanı oluşturmadıkları gibi buna da ihtiyaç duymamışlardır.³¹ Jakoben (tepeden inmeçi, dayatmacı) olarak da nitelendirilebilirler. “Halk için halka rağmen yaklaşımı”nı esas almışlardır.³² Toplumu küçümsemelerine rağmen onun adına düşünen, eylemde bulunan ve toplum tarafından sevilmeyen bir grubu oluşturmuştur.³³ Halkın ihtiyaçlarını göz ardı etmişlerdir.³⁴ Değiştirebilmek amacıyla topluma koşsa da karşılık göremediği ve ona uyum sağlayamadığı için yabancılaşmış ve yalnızlaşmışlardır.³⁵ Aldıkları eğitimin bir sonucu olarak Batı hayranlıkları, Batılı fikirlere dayanan eğitimleri ile hayatı anlamlandırmaktadırlar.³⁶ Söyleyecek yeni bir sözleri olmadığı zor kelimelere başvurmak, anlaşılmamak bir diğer özellikleri olmuştur.³⁷

Aydın kavramına yüklenen ideal tutumlara karşın Türk aydınının bu kadar olumsuz özelliklerle ele alınması dikkat çekicidir. Bu olumsuz nitelermeler ne derece gerçeklikle örtüşmektedir? Türk aydını hakkında neden bu tür değerlendirmeler yapılmıştır? Konumuz itibarıyla özellikle halkın değerlerine, din ve din eğitimi konularına karşıt bir duruş sergiledikleri iddiaları sınanmayı gerektirmektedir.

Türk aydınında genel olarak olumsuz özelliklerin öne çıktığı/çıkarıldığı görülmektedir. Her ne kadar aydın tanımı, belli bir ideali temsil etmekteyken, Türk aydını var olan üzerinden bir yorumlamayı içermekte halkına yabancı, taklitçi, üretmeyen, halkın değerlerini önemsemeyen vb. özellikleriyle edebiyatımıza da yansımalarıyla bir “yaban” niteliği taşımaktadır.³⁸ Nitelermelerden en ağırı da Türk aydınının halktan ve

²⁹ Hasan Cemal, *Kimse Kızmasın, Kendimi Yazdım* (İstanbul: Everest Yayınları, 2016), 311; Evren Altınkaş, “Osmanlı Modernleşmesinin Özgün Noktası: Aydınlar”, *History Studies* 3/3 (2011), 39.

³⁰ Ali Bulaç, *Aydın Sapması’ndan Aydın Ulemâ Profili’ne* (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2008), Önsöz.

³¹ Hamdi Onay, “Osmanlıdan Cumhuriyete Türk Aydını”, *e-Journal of New World Sciences Academy*, 7/1 (2012), 28.

³² Yeniçeri, “Dünden Bugüne Türkiye’de Modernite ve Aydın Sorunu”, 20.

³³ Genç, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kimlik, Misyon ve Vizyonu Bağlamında Türk Aydını”, 158.

³⁴ Meriç, *Kırk Ambar*, 173.

³⁵ Zübeyde Şenderin, “Türk Romanında Taşra: Toplumsal Yapılanma, Aydınlar ve Yabancılaşma”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 18/2 (2011), 132.

³⁶ Cemil Meriç, *Jurnal I* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 144.

³⁷ Sabri Fehmi Ülgener, “Aydınlar Sosyolojisi ve Çağımız Aydını”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 35 / 1-4 (1975), 5-39, 11.

³⁸ Arif Aytekin, “Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Düşünsel, Ekonomik ve Bürokratik Kodları”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30 (2013), 325.

halkın değerlerinden kopuk olmasıdır.

Ulemadan aydına geçiş sosyo-kültürel değişimin bir göstergesi olarak okunabilir. Bununla birlikte Osmanlı'nın son dönemindeki İslamcı, Türkçü ve Batıcı fikir akımlarından, Batıcıların Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde görünürde olmaları, aydınların batıcılardan oluştuğu gibi bir yaklaşıma kaynaklık etmiş olabilir.³⁹ Bu dönemdeki uygulamalar olumlu ya da olumsuz yaklaşımlarla, Türk aydını kavramı içinde yerini almış görünmektedir. Diğer yandan ideolojik bir tutumla, siyasi vaziyetin etkisinde, Türk aydını ile ilgili olumsuz değerlendirmeler yapılabilmektedir. Benzer şekilde belli bir grubu ya da belli bir zaman dilimini merkez alarak yapılan değerlendirmelerin de genellendiği düşünülebilir.

Aydın en sade ifadesiyle "halk olmayan" biçimiyle tanımlanabilir. Doğası gereği aydının topluma dışarıdan bakmasının gerekliliğinden hareket edilebilir.⁴⁰ Bu dışarıdan bakış beraberinde -kısmen de olsa- yabancılaşma ve yalnızlaşmaya kaynaklık edebilecektir.⁴¹ Benzer husus sürgünlük olarak ifade edilebilir. Toplumla aynileşmemek, muhalifliği korumak için toplumla uyumlu olamama, çoğunluğa intibak gibi hususlardan sakınma olarak görülebilir.⁴²

Türk aydınının genel olarak iki kaynaktan; tıbbiye ve tercüme odasından neşet etmeye başladığı dikkate alınmalıdır.⁴³ Yabancı dil bilen ve Batının kaynaklarından yoğun bir biçimde beslenen ilkler olmaları, ayırt edici bir özellikleri olmuştur. İlk olmanın dezavantajıyla olay ve olgulara vukufiyette sorunlar yaşayabildikleri gözden kaçırılmamalıdır.⁴⁴

Aydın tanımlamasında, ideal yaklaşımın yanı sıra sosyolojik, ekonomik, psikolojik vb. yanlarıyla Batı medeniyetinin özelliklerinin yansıtıldığı belirtilebilir. Türk aydınının devlete bağımlı olduğu vurgusunun, bu toplumsal farklılıktan kaynaklandığı düşünülebilir. Diğer yandan münevver ya da Türk aydını kavramlarının oluştuğu dönem itibarıyla,

³⁹ Bayram Ali Çetinkaya, "Meşrutiyet Dönemi (1876-1909) Aydın ve Devlet Adamının/Bürokratının Kimlik Yapısı", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2008), 75-120, 119.

⁴⁰ Bülent Kalkan, *Kurtuluş Savaşı Romanlarında Aydın Tipi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 184.

⁴¹ Kenan Çağan, "Entelektüel İmgesi Üzerine", *Entelektüel ve İktidar*, ed. Kenan Çağan (Ankara: Hece Yayınları, 2005), 161-170, 166.

⁴² Edward W. Said, *Entelektüel*, Çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018), 64.

⁴³ Tülay Gencer, "Cemil Meriç ile Türk Modernleşmesine Bir Bakış", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2012), 24.

⁴⁴ Hüseyin Hilmi Aladağ, "Türk Medeniyetinde ve Batı Sivilizasyonunda Aydın", *Türk Dünyası Araştırmaları* 127/251, 325-350, 347.

Osmanlı İmparatorluğunun gerileme, yıkılış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında -devlet ve millet olarak varlık yokluk mücadelesinin verildiği bir dönemde- şekillenmesi de Türk aydınına bakışta etkili olmuş görünmektedir. Zafer gibi hezimet de her zaman topluma liderlik edenlere mal edilmiş, hezimet de kültürümüzde Türk aydınına yansıtılmıştır.⁴⁵

Bir diğer husus, dini konuların hassasiyetidir. Pozitivizm, materyalizm vb. akımlarla dinin açıkça karşı cepheye alınması ve çeşitli araçlarla dine saldırılması, kitleleri dinin etrafında kenetlenmeye zorlamıştır. Diğer yandan din konusunda genel kabulün dışındaki farklı görüşler de gadre uğramaya neden olabilmektedir. Bu yönüyle aydınların içinde yetiştikleri geleneksel yapıyla, öğrendiklerinin ve söylemlerinin çelişmesi de bu farklılıkta önemli bir yer tutmaktadır.⁴⁶

Bir grup Türk aydınında Batıyla yoğun temas beğeni sonrasında hayranlığa, model almaya evrilebilmiştir.⁴⁷ Geri kalmanın sebebi de geleneğin sürdürücüsü olarak halk görülüdür. Dolayısıyla halkı halka karşı koruma görevini benimsemiş⁴⁸, modernleşmenin taşıyıcılığını üstlenmiş, toplum için iyi ve doğrunun bilgisinin kendinde olduğunu düşünebilmiştir. Halktan bir talep görmese de anlaşılmadığını düşünüp halkı da suçlayabilmiştir.⁴⁹

Aydın tanımlarında, aydını halktan ayıran özelliklerin öne çıkarılması da önem arz etmektedir. Bu ayrışmada da halkta olmayan ama aydında varlığı kabul edilenlerden hareket edilmektedir. Bu bağlamda kişisel ya da toplumsal ölçütler devreye girebilmekte, aydının analizinde farklı yaklaşımlar ortaya çıkabilmektedir.⁵⁰ Diğer yandan aydın kavramı da her dünya görüşünün kendi değer yargılarıyla inşa ettiği bir görünüm arz edebilmektedir.⁵¹

Türk aydınlarının modernleşmeye farklı yaklaşımları da nedenlerden biri olarak alınabilir. Farklılıklar, Türk aydınının homojen olmayışıyla irtibatlıdır. Basite indirgenliğinde aydınlar, modernist ve muhafazakâr olarak ikili bir tasnifle değerlendirilebilir. İlki batılılaşmayı savunan, diğeri

⁴⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığımı Gibi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 46; Yeniçeri, "Dünden Bugüne Türkiye'de Modernite ve Aydın Sorunu", 20.

⁴⁶ Aladağ, "Türk Medeniyetinde ve Batı Sivilizasyonunda Aydın", 346.

⁴⁷ Halil İnalcık, "Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi", *Belleten* 52/204 (1988), 985-992, 988.

⁴⁸ Aladağ, "Türk Medeniyetinde ve Batı Sivilizasyonunda Aydın", 346.

⁴⁹ Aladağ, "Türk Medeniyetinde ve Batı Sivilizasyonunda Aydın", 346.

⁵⁰ Mustafa Aydın, "Aydınlar ve Günümüzdeki İşlevleri", *Entelektüel ve İktidar*, ed. Kenan Çağan. Ankara: Hece Yayınları, 2005, 45-72, 47-48.

⁵¹ Temel Çalık - Emre Er, "Türkiye'de Aydın Sorunu Üzerine Bir Yaklaşım", *Devlet Dergisi* (Erişim 29 Nisan 2022).

modern karşıtı olmasa da geleneği öne çıkararak kesim olarak alınabilir. Bu iki grup içinde de geniş bir yelpazede çeşitlilik söz konusudur. Genellendiğinde birinci grup tarafından İmparatorluğun kurtuluşu, Batı gibi olmakta görülebilmüş ve gerektiğinde toplumsal değişim, zorla gerçekleştirilmeye çalışılabilmektedir.⁵²

Nihayetinde Türk aydınının olumsuz özelliklerinin öne çıkarıldığı, olumsuzluğun genellenebildiği, olumlu katkılarının olduğu/olabileceği de gözden kaçırılmamalıdır. Türk aydınının; günümüzde ya da o dönemde aynı düşüncelere ya da aynı özelliklere sahip homojen bir yapı oluşturmadığı da belirtilmelidir. Zaman, fikir akımları, kişi ya da kişiler gibi sınırlamalarla önceden belirlenen sonuçlara da ulaşılabilir. İhtiyaç duyulan; bütüncül ve objektif bir bakış açısının hâkim kılınması gibi görünmektedir.

3. Türk Aydınını ve Din

Aydınlanmanın Batıda büyük sonuçlar doğurduğu kestirilebilir. Konumuzla ilişkilendirildiğinde Batı tarihi için önem arz eden konu; hâkim durumdaki kilisenin –din adamları grubunun- nüfuzunu yitirmeye başlamasıdır. Bununla birlikte bilgi, eğitim, okuryazarlık, üst kültür vb. din adamlarının elinden çıkmaya başlamıştır. Rasyonel ve seküler olarak nitelenen insanlar artık daha ön plandadır. Süreç, Kilisenin tüm kurumları etkilediği bir vaziyetten, hayata seküler bakışın hâkimiyetine evrilmiştir. Bu durum, aşkına başvurmeyen hümanist bir tavır olarak da nitelenebilir. Batıda da din daha çok olumsuz imalarıyla ele alınmış görünmektedir.⁵³ Olumsuz ima, kilise -otorite- karşıtlığı olarak da değerlendirilebilir. Bu bakımdan “aydın portresinde en önemli sorunsal dinle olan ilişkidir” denilebilir. Burada ise coğrafya, toplumsal yapı, tarihi birikim vb. birçok faktörün etkilerinin olduğu düşünülebilir. Bu husus Batılı aydınla Türk aydınının da ortak özelliği olarak değerlendirilebilir.⁵⁴

Kültürümüz açısından ulemeden münevver ve aydına geçiş, değişimin önemli bir göstergesi olarak ele alınabilir. Değişim, inanç ve değerlerden soyutlanmaya, akli ön plana çıkararak Aydınlanma Dönemi’ne atıfta bulunmaktadır.⁵⁵ Dolayısıyla Türk aydınının halkın inanç ve değerlerine

⁵² Kenan Çağan, *Münevverden Entelektüele Modernleşme, İslamcılık ve Yerlilik* (İstanbul: Tezkire Yayınları, 2015), 5-6.

⁵³ Mustafa Tekin, “Batı’da ve Türkiye’de Aydın’ın Dini-Sosyolojik Portresi”, *Necmettin Erbakan İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17 (2004), 161-176, 175.

⁵⁴ Tekin, “Batı’da ve Türkiye’de Aydın’ın Dini-Sosyolojik Portresi”, 175.

⁵⁵ Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, 13-15; Lucien Goldman, *Aydınlanma Felsefesi*, Çev. Emre Aslan (Ankara: Doruk Yayınları, 1999), 20; Tuncay İmamoğlu, *Modern Batı Düşüncesinin Felsefi Temelleri*

karşıt ya da mesafeli bir tavır sergileme durumu, aydınlanmanın karakteristik özelliğiyle ve 19. yy'ın pozitivistimin altın çağı oluşuyla paralellik arz etmektedir.

Batıyla karşılaşma sonrasında farklı tepkiler geliştirilebilmesine karşın, Türk aydınlarından bazılarınınca beğeni, hayranlığa ve perestişe dönüşmüştür. Böylece Batı, kayıtsız şartsız model olarak alınabilmiştir. Bu yaklaşımda geri kalmışlığın nedeni gelenek hatta yeri geldiğinde din bile görülebilmıştır. Bu düşüncedeki aydınlarca, kendilerine kurtarıcı görevi yüklenebilmiştir.⁵⁶

Topluma uygun olup olmadığı gözetilmeden özellikle pozitivist ve materyalist fikirler ülkeye getirilmiştir. İnanç sorunlarının yanı sıra edebi yazında da görülebilen özellikle intihara dair nihilizm örnekleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durum sonraki dönemlerde de kendini hissettirmiştir.⁵⁷ Aydınları da etkileyen, dine hayat hakkı tanımayan akımların ülkeye girişinde ise ülkeye getirilen Batılı uzmanlar, yabancı dilde eğitim yapan kurumlar, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, edebiyat ekolleri, o dönemin materyalizm içerikli yayınları, tercüme faaliyetleri, dernekler gibi etkenler öne çıkmaktadır.⁵⁸

Geçmişteki Batıcı, İslamcı ve Türkçü olarak isimlendirilen fikir akımları 20 yy. ikinci yarısı itibariyle; sağcı, solcu ve İslamcı aydınlar olarak tasnif edilebilir.⁵⁹ Batıcı ya da solcu olarak isimlendirilebilecek grubun konuyla ilgili yaklaşımı önem arz etmektedir. Bu grupta, pozitivistimin temel iddiası durumundaki dinin geçerliliğinin kalmadığını ileri süren anlayış görece daha fazla yer alabilmiştir.⁶⁰ Bu aydınların, Batının etkisiyle dine bir inanç yerine sosyolojik bir olgu olarak yaklaştıkları da söylenebilir.⁶¹ Bazı aydınlarca dinin folklorik bir nitelikle ele alındığı belirtilebilir. Din, insani üretimle de irtibatlandırılarak bir kültür ögesi olarak görülmek istenmektedir. Bir anlamda varlığı bireysel alanda istenmese bile toplumdaki varlığından hareket edilebilmektedir.⁶² Diğer yandan ülkemizde dini tamamıyla reddeden bir yaklaşımın varlığı da söz konusudur. Bazı aydın

(İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 3.

⁵⁶ Aladağ, *Türk Medeniyetinde ve Batı Sivilizasyonunda Aydın*, 346.

⁵⁷ Sefa Yüce, "Felsefi Düşüncenin Edebiyata Yansıması: Türk Edebiyatında Pozitivist ve Materyalist Anlayış", *Turkish Studies* 7/1 (2012), 2155-2183, 2182.

⁵⁸ Murtaza Korlaelçi, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 214.

⁵⁹ Subaşı, *Türk Aydınlarının Din Anlayışı*, 148.

⁶⁰ Metin Doğan, *Türk Solu ve Din (1908-1946)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 254.

⁶¹ Subaşı, *Türk Aydınlarının Din Anlayışı*, 158.

⁶² Tekin, "Türkiye'de Aydın Kadınların Din Anlayışı", 159.

tanımlarında, din merkeze alınarak “Aydın dine karşı olandır” veya “Aydın olabilmek için dine karşı olmak gerekir” gibi iddialardan hareket edilebilmiştir.⁶³ Dini, insan ürünü olarak görmek, geçmişle irtibatlandırmak bir yaklaşım olarak benimsenebilmiştir. Bilim ve bilim düşüncesinin artık dinin yerini alması gerektiği de iddia edilmiştir.⁶⁴ Bu düşünce pozitivizmin de temel iddiası olmakla birlikte gelişmeler bu yönde olmamıştır. Farklı etkilenmeler olsa da din, kendini koruyabilmiştir. 19. yy’da modernizmin etkisiyle dinin geçmişteki bir olgu olarak kalacağı beklentileri karşılık bulamamıştır. Bu yönüyle Batının tüm gelişmişliğine rağmen dinden kopmadığı da bir referans olmuştur. Göreceli ve sınırları belirlenmemiş olsa da “din önemlidir” cümlesi, dine mesafeli duran bir grup aydında da mesafenin daraltılması; dine dair konuların araştırmaya konu edilmesini beraberinde getirmiştir.⁶⁵

Aydınlarla ilgili olarak literatürde bilim yerine bilimin ideolojisini dayattıkları üzerinde de durulur. Aydınlar, bir halkın dünya görüşüne, inançlarına, mitlerine... saldırının aslında halkın kendisine saldırı olduğunu fark edememişlerdir. Devleti kurtarma amacı, savaş, işgaller ve yokluk gibi durumların gerektirdiği aciliyetin varlığı, yapılanları meşrulaştırabilmiştir.⁶⁶ Literatürde bazı aydınların ise milletin irfanı, inançlarıyla, coğrafyası ve tarihiyle barışık olmadıkları da değerlendirilmektedir.⁶⁷

Dini önemli gören aydınlar da vardır. Dinin, fert ve toplumdaki konumuna dair farklı yaklaşımlarla, bu durum ifade edilmiş görünmektedir. Daha çok “din, vicdan işidir” cümlesinin temele alınmasıyla; din, ferde ait bir duygu, vicdan ve tecrübe olarak ele alınabilmektedir. Kamusal alana ve devlet kurumlarına yansımadağı müddetçe, dinin varlığına dair olumsuz bir tutum da geliştirilmemektedir.⁶⁸ Diğer yandan dinin birey ya da toplum hayatındaki yerinden hareketle, milli duyguları besleyen; toplumsal ilerlemeyi sağlayan, adaleti tesis eden... gibi özellikleri anılır. Din olmadan bunların sağlanamayacağını öne çıkaran yaklaşımlarla konu değerlendirilir.⁶⁹

⁶³ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve Modern İnsanın Çıkmazı*, çev. Ali Ünal (İstanbul: İnsan Yayınları, 1984), 232-233.

⁶⁴ Ahmet Çiğdem, “Bilime Karşı Toplum”, *İlim ve Sanat* 2 (1985), 36-50, s. 37.

⁶⁵ Mustafa Tekin, “Türkiye’de Aydın Kadınların Din Anlayışı”, *Marife* 4/2 (2004), 155-176, 159.

⁶⁶ Hüsamettin Arslan, “Pozitivizm: Bir Bilim İdeolojisinin Anatomisi”, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, ed. Sabahattin Şen (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1995), 568.

⁶⁷ Yeniçeri, “Dünden Bugüne Türkiye’de Modernite ve Aydın Sorunu”, 20.

⁶⁸ Feyza Demirtaş, *Hasan Ali Yücel’in Eğitim Anlayışında Din* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 546.

⁶⁹ M. Şemsettin Günaltay, *Tarih-i Edyan* (İstanbul: Kanaat Matbaa ve Kütüphanesi, 1922), 36-41.

Nihayetinde dinin medeniyetlerin inşasında olmazsa olmazlığı vurgulanır. Tarih, kültür ve toplumu merkeze alan bir diğer anlayıştan da söz edilebilir. Buna göre; Doğu ve Batı sentezinin gerekliliğinden hareketle milli ve manevi değerlerin yok sayılamayacağı terkipler oluşturulmaya çalışılmıştır. Modernleşme görevi üstlenilmemiş ya da modernleşme politikalarının yaptığı tepeden inme tavrın dışında halkı olduğu gibi kabul eden, anlamaya çalışan; kültürel değerlere modernleşme içinde özel bir yer ayırma yolu tutulabilmiştir.⁷⁰

Aydın ve din ilişkisi açısından görece ipuçları verebilecek olan, Cumhuriyet Dönemi'nde aydınların durumuna kısaca göz atılması da yararlı olacaktır. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde -yaklaşık çok partili hayata geçişe kadar- sol ve/veya batıcı aydın tipinin görünür olduğu belirtilebilir. Sonrasında şehre göç, ulaşım imkânları, eğitimin tabana yayılmaya başlaması gibi etkenlerle merkezin dışında da çevre aydınları oluşmaya başlamıştır.⁷¹ Yine siyasi vaziyetin etkisiyle 1980 sonrası, modernist aydınların dine ilgilerinin, muhafazakâr aydınların ise toplum nezdindeki görünürlüklerinin artmasıyla sonuçlanmış görünmektedir. Sonrası ise muhafazakâr aydınların da katıldığı din merkezli tartışmalarla resmedilmektedir.⁷²

4. Türk Aydını ve Din Eğitimi

Türk aydınının dine dair geniş bir yelpazede görüşleri olmasına karşın, din eğitimi konusunda bu niceliğin olmadığı belirtilebilir. Ülkemiz açısından Din Eğitimi biliminin yakın dönemde kurulmuş olması bunda etkili olabilir. Dine karşı belirlenen tutumun aslında din eğitime bakışa da doğrudan kaynaklık edebileceğinden de hareket edilebilir. Türk aydınlarının tarihsel süreçte öne çıkan ve tartışma konusu olan –imam hatipler, din ve laiklik, din dersinin statüsü gibi- din eğitimi konularına dair görüşleri bulunmaktadır. Görece son dönemde bu yöndeki olumlu ya da olumsuz görüşlerin arttığı da belirtilebilir.

Bu çalışma açısından Türk aydınında var olduğu belirtilen özelliklerden en önemlisi, "halkın dinine, inancına ve değerlerine mesafeli ya da karşıt bir duruş" sergilemesidir. Böyle bir duruş Tanzimat'tan itibaren din eğitime bakışı etkilemiş, günümüzde de din eğitimi konusunda devam eden birçok probleme kaynaklık etmiş görünmektedir. Tanzimat'la birlikte

⁷⁰ Ömer Faruk Yücel, "Terkibi Arayan Aydın: Ahmet Hamdi Tanpınar", *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/3 (2020), 687-706, 704.

⁷¹ Tekin, "Batı'da ve Türkiye'de Aydın'ın Dini-Sosyolojik Portresi", 171.

⁷² Tekin, "Batı'da ve Türkiye'de Aydın'ın Dini-Sosyolojik Portresi", 172.

mevcut yönetimi benimsetmek ve bürokrat kadrolarını yetiştirmek için dini farklılıkları da aşarak bir eğitim sistemi kurulmaya çalışılmıştır. Görece laik nitelik de taşıyan modern eğitim kurumları, dini eğitim veren kurumların yanı başında ve geleneksel kurumların aleyhinde genişlemeye başlamıştır.⁷³ Cumhuriyet Dönemi'nin odak kavramı ise "laiklik" olarak alınabilir. Laiklik sert ya da ılımlı yorumlanabilmiştir. Bu yorumlamaya göre şekillenen Cumhuriyet Dönemi din eğitiminde de farklı uygulamalar denenmiştir. Bu yelpazenin oluşmasında aydınların etkilerinin olduğu düşünülebilir. Türk aydınında var olan çeşitliliğin, din eğitimine yaklaşımın uygulamalardaki farklılıklarla irtibatı kurulabilir. Nihayetinde Cumhuriyet Dönemi'nde medreselerin kapatılması, ilahiyat fakültelerinin açılması, din derslerinin ders çizelgesinden çıkarılması, seçmeli ya da zorunlu hale getirilmesi, imam hatip okullarının kapatılması ve tekrar açılması gibi uygulamalar bu çeşitlilik kaynaklı olarak açıklanabilir.

Burada din eğitimine bakışın dine yaklaşımdan ayrılamayacağından hareket edilmiştir. Bu yönüyle Türk aydınının dine ve din eğitimine yaklaşımının geniş bir yelpazede yer aldığı belirtilebilir. Dine inanmayıştan⁷⁴, din eğitiminin gerekliliğine⁷⁵, dinin ilme, akla, çağın gereklerine aykırı olduğundan⁷⁶, dinin toplum için vazgeçilmezliğine⁷⁷, aydının tarafsızlığını koruması için dine inanmaması gerektiğinden⁷⁸, dinin tüm müesseseleriyle değil de belirlenen alanlarda var olması gerektiğine⁷⁹, dinde reform yapılmasının gerekliliğinden⁸⁰ hayatının farklı dönemlerinde farklı yaklaşımlar sergileyerek çelişkiler yumağı bir durum arz etmeye⁸¹ kadar çok geniş perspektifte konu değerlendirilmiştir.

Yukarıdaki yaklaşımlarla ilgili din eğitimini gerekli görenler ve din eğitimine ihtiyaç olmadığını değerlendirenler biçimiyle ikili bir tasnif

⁷³ İlber Ortaylı, "Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu - Ali Yaşar Sarıbay (İstanbul: Alfa Yayınları, 2000), 125-135.

⁷⁴ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, 85-87; Meriç, *Jurnal I*, 109.

⁷⁵ Ahmet Turan Alkan, *Ateş Tecrübeleri* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1996), 295; Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005), 70-80; Nurettin Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), 131.

⁷⁶ Orhan Oğuz, "1980-2000 Yılları Arasında Türk Romanında Çağdaşlaşma ve Eğitim Sorunu", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/13 (2010), 321.

⁷⁷ Erol Güngör, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981), 243.

⁷⁸ Subaşı, *Türk Aydınının Din Anlayışı*, 48.

⁷⁹ Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013), 20-21; Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990), 40-41.

⁸⁰ Mehmet Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din* (Konya: Çizgi Kitabevi, 1999), 361.

⁸¹ Beşir Ayvazoğlu, *Siretler ve Suretler* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999), 35.

yapılabilir. Gerekli olduğunu düşündüğü halde farklı kaygılarla bu eğitime sınır çizenler de vardır. Din eğitimine dair doğrudan değerlendirme yapmadığı halde gündemde yer alan din eğitimi konularına kayıtsız kalmayanlar da burada zikredilmelidir. Bu yaklaşıma da uymayan din ya da din eğitime dair kayıtsız kalanların varlığı da söz konusudur. Burada aydınlar arasındaki bu yaklaşım çeşitliliğinden bazılarına yer verilmiştir.

Olumsuz yaklaşımda pozitivizm ve modernizmin de etkisiyle dinin geçmişte kaldığı, modern dönemlerde artık dine ihtiyaç kalmadığı iddia edilir.⁸² Darwin'in din kaynaklı düşünceleri yerle bir ettiği vurgulanır.⁸³ Buradan hareketle laiklik sadece din ile devlet işlerinin ayrılmasının ötesinde daha geniş yorumlanır. Laiklikle birlikte aile, hukuk, eğitim vb. bütün alanlarda dinin etkilerinden kurtulması gerektiği belirtilir.⁸⁴

Din eğitimi gerekli gördüğü halde dersin devlet eliyle yürütülmemesi gerektiğini savunan görüş de bulunmaktadır. Bu yaklaşıma göre devlet okullarında yapılan din eğitiminin laikliğe, imam hatip okullarının ise Tevhidi Tedrisat'ın ruhuna aykırı olduğu ileri sürülür. Dolayısıyla din eğitiminin halk tarafından yürütülmesi gerektiği öne çıkarılır.⁸⁵

Bazı Türk aydınlarınca, din eğitiminin gündeme gelen; dersin statüsü, imam hatip okulları, din eğitimi ve laiklik, Alevilik gibi konuları, olumlu ya da olumsuz yaklaşımlarla değerlendirilmektedir⁸⁶. Bu başlıkların sıcak gündem oluşturduğu ve bazı aydınların buna kayıtsız kalmadıkları belirtilebilir.

Din eğitimi gerekli gören ve bu alanla ilgili konularda görüşler belirten aydınlar da vardır⁸⁷. Din eğitiminin gerekliliği, birey ya da toplumun ihtiyacı olmasıyla temellendirilir⁸⁸. Bu eğitimin şahsiyetin oluşumunda önemli bir yeri olduğundan hareketle bu terbiyeyi almayanların,

⁸² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1973), 19.

⁸³ Niyazi Berkes, "Darwinizm Karşısında İleri ve Geri Düşünüşler", *Yurt ve Dünya* 39 (1944), 94.

⁸⁴ Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik* (İstanbul: Adam Yayınları, 1984), 95.

⁸⁵ Demirtaş, *Hasan Ali Yücel'in Eğitim Anlayışında Din*, 547-548.

⁸⁶ Binnaz Toprak vd., *Türkiye'de Farklı Olmak Din ve Muhafazakarlık Ekseninde Ötekileştirilenler* (İstanbul: Boğaziçi Matbaası, 2008), 179-180.

⁸⁷ Cemiyetin din adamına ihtiyacı olduğu bağlamında değinilir. İlber Ortaylı, "Prof. Dr. İlber Ortaylı: Dünya Türkleri bekliyor", Erişim: 02.12.2022, https://www.ntv.com.tr/turkiye/ilber-ortayli-dunya-turkleri-bekliyor,g8vGVtzcRka_oIrO2kNkRQ

⁸⁸ Alev Alatl, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Zorunlu Olmalı mı?", Erişim: 02.12.2022, <https://www.alevalatli.com.tr/din-kulturu-ve-ahlak-bilgisi-dersi-zorunlu-olmali-mi/>

kimliklerinde eksiklikler olacağı belirtilir.⁸⁹ Dine; milleti var eden, onlara ideal aşıl原因 bir kurum olarak da bakılır. Dinden soyutlanmanın mümkün olmadığı belirtilir. Tarihte, din ile milleti birbirinden ayırma denemelerinin de başarısızlıkla sonuçlandığı vurgulanır.⁹⁰ Benzer şekilde dinin, kültürümüzün temel taşı olduğu, bu kültürü anlamada olmazsa olmazlığı değerlendirilir. Dolayısıyla Türk insanını anlayabilmek için dinin anlaşılması gerektiği öne çıkarılır.⁹¹

Din eğitime atıf yapan din hürriyeti başlığında konuya dair değerlendirmeler de vardır. Din hürriyeti; –o dönemde henüz “vicdan” kelimesi eklenmemiştir- insanların istediği dine inanması, ibadetlerini yerine getirebilmesi, inandığını farklı kanallarla ifade edebilmesi, bu dinin eğitimini görmesi, dinin emirlerini yerine getirebilmesi olarak belirtilmektedir.⁹²

Yukarıda da görüleceği üzere olumsuz yaklaşımların varlığı görmezden gelinmemelidir. Fakat Türk aydını din eğitime karşıdır ya da ona karşı ilgisizdir gibi bir genellemeye gidilmesi doğru olmayacaktır. Özel yaşamında dine ilgisiz kalan herhangi bir aydın, ülke gündemine din ve/veya din eğitime dair bir konu geldiğinde olumlu ya da olumsuz değerlendirmelerde bulunabilmektedir.⁹³ Bu bağlamda zorunlu din dersi, imam hatip okulları, din ve laiklik gibi konularda birçok aydının görüş belirttiği vakıdır. Aydınlar bakımından yukarıdaki çeşitlilikte bir yaklaşım söz konusu olabilmekle birlikte ağırlıklı görüşün bu yönde olmadığı belirtilmelidir. Türk aydınına halkın dinine, inancına ve değerlerine mesafeli ya da karşıt bir duruş sergileyen bir tanımlamayla ele almak doğru olmayacaktır. Dolayısıyla din eğitime yönelik kısıtlı bir karşı duruşun varlığından söz edilebilir. Bunda da bir dönem dinin geçmişte kalacağına dair pozitivist yaklaşımların etkili olduğu düşünülebilir.⁹⁴

Pozitivimin altın çağını yaşadığı 19. yy ‘da din geleneksel dönemin bir kurumu olarak görülmüştür. Bu kurum pozitif bilimin gelişmesiyle birlikte tarih sahnesinden çekilecektir. Bilim ve teknolojiadaki gelişmelerin verdiği

⁸⁹ Ziya Gökalp, *Makaleler VIII*, Haz. Ferit Rağıp Tuncor (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 24.

⁹⁰ Nurettin Topçu, *Kültür ve Medeniyet* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004), 18.

⁹¹ Ahmet İnam, “Gönül ve Din”, <http://phil.metu.edu.tr/ahmet-inam/din.htm>, Erişim tarihi: 24.04.2022

⁹² Ali Fuat Başgil, “Din Hürriyeti: Türk Anayasasının 75. Maddesi üzerinde Etüd”, *Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü* (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1955), 187-218, 218.

⁹³ Tekin, “Türkiye’de Aydın Kadınların Din Anlayışı”, 158-159.

⁹⁴ Ali Kemal Acar, *Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Düşüncesinde Din Eğitimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 190-199.

özgüvenle din karşı cepheye alınmış ve ona savaş açılmıştır. Bu yaklaşım bazı Türk aydınlarınca da benimsenmiştir. Temellendirmelerinde dinin ortadan kalkacağı öngörülerine, Darwin'in görüşlerine, dinin milletleri geri bıraktığı gibi gerekçelere yer vermişlerdir. Bu görüşe göre pozitif bilime de konu olmayan din artık gündemden çıkarılmalıdır. Gelişmeler bu yönde olmamış modernizmin aksine postmodern dönemde din karşı cepheye alınmamıştır. Tüketim toplumunun bir kaynağı olarak dinin kullanımı öncelenmiştir. Bu değişim din ve din eğitime yönelik sert bakışı da değiştirmiş görünmektedir.

Ülkemiz açısından düşünüldüğünde "Laikliğin yorumu" da din eğitime bakışı etkilemiştir. Fransa'nın önderlik ettiği sert laiklik yorumundan daha liberal bir laiklik yorumuna süreç içinde ulaşıldığı belirtilebilir⁹⁵. Sert yorumlanan bu kavram bazı aydınların zihninde din kurumuna karşı kayıtsız kalmaya ya da dine çerçeve çizmeye neden olmuş görünmektedir⁹⁶. "Din vicdan işidir" cümlesi hareket noktası olmuş kamuya yansımaya bir din ve din eğitimi tasarımı yapılabilmıştır⁹⁷.

Türk aydınlarınca dinin toplumsal ve bireysel ihtiyaçlara karşılık verdiği üzerinde özellikle durulur. Münferit olarak dine inanmayanların varlığına karşın dinsiz toplumların olmadığı belirtilir. Din ve din eğitimi olmadığı takdirde bireylerin şahsiyetlerinin bütüncül gelişimi açısından eksik kalacağı öne çıkarılır. Kültür ve medeniyetin, din olmadan kurulamayacağı tarihten de örneklerle ele alınır. "İnsan hakları", "din ve vicdan hürriyeti" kavramları çerçevesinde inanılan dinin eğitiminin de alınabileceği değerlendirilmeleri yapılır. Cumhuriyet Dönemi din eğitimi tecrübesi özellikle öne çıkarılarak bu dönemde farklı uygulamaların sınındığı belirtilir. Nihayetinde din eğitime yer vermeyen bir eğitim sisteminin eksik kaldığı tespitlerine yer verilir.⁹⁸

Sonuç

Osmanlı'nın son dönemlerinde Batı kökenli sosyal, ekonomik, siyasal vb. değişimler her yönüyle toplumumuzu derinden etkilemiştir. Çözüm için getirilen yenilikler ve sonuçları, bugünlere kadar devam eden sürece eşlik etmiş görünmektedir. Kurtuluş Savaşı ile varlık yokluk mücadelesi verildiği

⁹⁵ Cemal Tosun, "Türkiye'de Eğitimin Laikleşmesi ve Din Öğretimi", *Sekülerleşme ve Dini Canlanma Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, yay. haz. Ali İsmail Güngör, Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği, 2008, 232.

⁹⁶ Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 95.

⁹⁷ Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1974, 171.

⁹⁸ Acar, *Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Düşüncesinde Din Eğitimi*, 190-199.

bir zaman dilimi olarak 20 yy. güçlüklerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu değişim, yenilikler ve sonuçları, konumuz itibariyle toplumun önde gelenleri olarak ifade edilebilecek kesiminde de farklı arayışlara kapı aralamıştır. Bu bakımdan Batı'nın Rönesans ve özellikle Reform hareketleri, değerlerin yerine aklın öne çıkarılması vb. tecrübeleri de örnek alınarak ya da bunlardan etkilenerek çeşitli çözüm yolları ortaya konulmuştur. Ortak soruna başta sosyolojik boyut olmak üzere birçok husus göz ardı edilerek –aciliyet, ülke bütünlüğü vb. gerekçelerle- çeşitli çözüm önerileri getirilmiştir. Farklı hassasiyetler gözetildiği için toplumsal değerler ve hatta din sorgulanabilmiştir. Farklılaşma bu şekliyle başlamış görünmektedir. Bu bağlamda geleneksel dönemin bir terimi olarak ulema; Osmanlı'nın son döneminde münevver ve Cumhuriyet ile birlikte aydın kavramına yerini bırakmıştır.

Aydın, olması gerekenler üzerinden; Türk aydını terimi ise somut gerçeklik üzerinden tanımlanmıştır. Belli bir zaman dilimi ve/veya şahıslarla sınırlandırıldığında tanımlamalar da olanca genişliğine rağmen daraltılmıştır. İdeolojik anlamlar yüklendiğinde, farklılaşmalar daha da öne çıkmaya başlamıştır. “Var olan değil, var olması istenen” bir görüntü ortaya konabilmiştir. Diğer yandan belirli özellikler ya da hassasiyetler öne çıkarılarak, olumsuzluklar vurgulanabilmiştir. Toplumsal farklılıkların da olumsuzluklara kaynaklık ettiği belirtilebilir. Şöyle ki Batı'da ekonomik bağımsızlıkla birlikte aydınların sivil, bizde ise memur kökenli oluşları göze çarpmaktadır. Hayatın genelinde yaşanan olumsuzlukların, sorunların bu önde gelen kesime mal edilmesi de gözden kaçırılmamalıdır. Diğer yandan toplumdan farklılaşmalar daha büyük tepkilerle ifade edilebilmiştir. Kaldı ki din gibi toplum hassasiyetinin yüksek olduğu konularda genel anlayışın dışındaki yaklaşımların tepkiyle karşılanacağı kestirilebilir.

Aydın terimi ile Aydınlanma Dönemi arasında irtibat kurulabilir. Bu kesim ile dinin bağlarının zayıfladığı belirtilebilir. Fakat ülkemiz özelinde aydınların homojen olmadıkları, Tanzimat'tan bugünlere farklı yaklaşımlarıyla var oldukları göz önünde bulundurulmalıdır. Yaklaşık son 2 yy.'lık zaman dilimi dikkate alındığında; Türk aydını kavramının sadece olumsuzluklarla ele alınması doğru olmayacaktır. Halkın değerlerinden kopuk olanların varlığı kabul edilmekle birlikte aydınlar arasında çeşitlilik hakimdir.

Türk aydınları din eğitimini farklı değerlendirmelerle temellendirmişlerdir. Din, bireysel ve toplumsal bir ihtiyaç olarak görülmüş, bu ihtiyaç karşılanmadığında hem bireyde hem toplumda sorunlar oluştuğu

örneklendirilmiştir. Aydınlar göre tarihte münferit olarak inanmayanlar vardır ama bu, toplumsal bir taban bulamamıştır. Kültür ve medeniyet inşasında da din önemli bir öge olarak görülmüştür. Bazı aydınlar göre Batı ve biz karşılaştırmasıyla din –kilise ve uygulamaları- Batı'nın gelişmesi için engel teşkil etmiştir. Bizde ise önemli bir gelişim kaynağı olmuştur. Batıda dinin karşıya alınması sosyo-kültürel yapıyla ilişkilendirilmiştir. Aydınlar, Kiliseye başkaldırılmasına rağmen kurumsal dinin yerine akla dayalı “Tabii Din” teşebbüslerine de dikkat çekmişlerdir.

Osmanlı Dönemi'ne atıfla dinle yoğrulmuş bir yapının tarihsel süreklilikten koparılamayacağı, başka ülkeler ve uygulamalar üzerinden örneklendirilmiştir. Din ve vicdan hürriyeti kapsamında inanılan dinin eğitiminin yapılması bireyin temel hak ve hürriyetlerinden olduğu belirtilmiştir. Bu hakkın kısıtlanamayacağı, iç hukuk ve uluslararası hukukta güvence altına alındığı üzerinde durulmuştur. Aydınlar, Cumhuriyet Dönemi tecrübesini de önemsemişlerdir. Buna göre ülkemizde din eğitimi birlik ve beraberliğe katkı sunmaktadır. Din eğitiminin sistem içinde yer verilmediği dönemlerde ehliyetsiz ellerde farklı amaçlarda kullanılabilmiştir. Nihayetinde eğitim sistemi de din eğitimi olmadan kurgulanamamıştır.

Din ve din eğitimine olumsuz yaklaşan aydınların görüşlerinin temel dayanağı din kurumunun miadını doldurduğu iddiasıdır. Fakat güçlü bir Batı, onun geliştirdiği bilimsel ve teknolojik ilerlemeler, dünya hakimiyetleri vb. çoklu faktörler devreye girdiğinde bu basit iddia argümanlarla da desteklenince oldukça güçlü bir tazyik unsuru olmuştur. Bu yaklaşım sert yorumlanan bir laiklik ve uygulamalarına da kaynaklık etmiş görünmektedir. Laiklik, din ve vicdan hürriyeti olarak görülmenin ötesinde bir bakıma dinin toplumun tüm kurumlarından ayıklanması olarak düşünülebilmıştır. Diğer yandan din ve din eğitime ihtiyaç vardır diyen aydınların temellendirmeleri ise oldukça şümüllüdür. Hukuktan eğitime, sosyolojiden felsefeye, tarihten geleneğe kadar geniş bir tabanda gerekçeler oluşturulmuştur.

Bütün bunların din eğitime olumlu yansıdığı, aydınların bakışını da etkilediği belirtilebilir. Bu bakımdan en sade ifadesiyle Türk aydınını “dine ve din eğitime karşı olanlar” yaklaşımıyla değerlendirmek isabetli olmayacaktır. Aksine “Türk aydınının din ve din eğitime olumlu yaklaştığı” yargısının daha genellenebilir olduğu belirtilmelidir.

Kaynakça

- Acar, Ali Kemal. *Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Düşüncesinde Din Eğitimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Ağaoğlu, Ahmet. *Üç Medeniyet*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013.
- Akgül, Mehmet. *Türk Modernleşmesi ve Din*. Konya: Çizgi Kitabevi, 1999.
- Aladağ, Hüseyin Hilmi. “Türk Medeniyetinde ve Batı Sivilizasyonunda Aydın”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 127/251 (2021), 325-350.
- Alatlı, Alev. “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Zorunlu Olmalı mı?”. Erişim: 02.12.2022. <https://www.alevalatli.com.tr/din-kulturu-ve-ahlak-bilgisi-dersi-zorunlu-olmali-mi/>
- Alkan, Ahmet Turan. *Ateş Tecrübeleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1996.
- Altınkaş, Evren. “Osmanlı Modernleşmesinin Özgün Noktası: Aydınlar”. *History Studies* 3/3 (2011), 37-47.
- Arslan, Ahmet. "Aydınlar, Entelektüeller ve Müminler". *Cogito* 31 (2002), 201-213.
- Arslan, Hüsamettin. “Pozitivizm: Bir Bilim İdeolojisinin Anatomisi”. *Türk Aydınını ve Kimlik Sorunu*. ed. Sabahattin Şen. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1995.
- Arslan, Hüsamettin. *Epistemik Cemaat Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2007.
- Atay, Oğuz. *Oyunlarla Yaşayanlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Atlioğlu, Yasin. “Türkiye’de Aydın Olmak”. *TASAM*. Erişim 29 Nisan 2022. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/1347/turkiyede_aydin_olmak
- Aydın, Mustafa. “Aydınlar ve Günümüzdeki İşlevleri”. *Entelektüel ve İktidar*. ed. Kenan Çağan. Ankara: Hece yayınları, 2005, 45-72.
- Aytekin, Arif. “Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Düşünsel, Ekonomik ve Bürokratik Kodları”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30 (2013), 313-329.
- Ayvazoğlu, Beşir. *Siretler ve Suretler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.
- Başgil, Ali Fuat. “Din Hürriyeti: Türk Anayasasının 75. Maddesi üzerinde

Etüd". *Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü* (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1955), 187-218.

Başgil, Ali Fuat. *Din ve Laiklik*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005.

Batur, Enis. *Alternatif Aydın*. Ankara: Ark Yayınevi, 1995.

Bein, Amit. *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti Değişiminin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*. çev. Bülent Üçpınar. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

Berkes, Niyazi. "Darwinizm Karşısında İleri ve Geri Düşünüşler". *Yurt ve Dünya* 39 (1944).

Berkes, Niyazi. *Teokrasi ve Laiklik*. İstanbul: Adam Yayınları, 1984.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1973.

Birkök, Mehmet Cüneyt. "Aydınlar ve Bazı Vasıfları". *Sosyoloji Konferansları Dergisi* 26 (2000), 97-111.

Bulaç Ali. *Aydın Sapması'ndan Aydın Ulemâ Profili'ne*. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2008.

Çağan, Kenan. "Entelektüel İmgesi Üzerine". *Entelektüel ve İktidar*. ed. Kenan Çağan. Ankara: Hece Yayınları, 2005, 161-170.

Çağan, Kenan. *Müneverden Entelektüele Modernleşme, İslamcılık ve Yerlilik*. İstanbul: Tezkire Yayınları, 2015.

Çalık, Temel - Er, Emre. "Türkiye'de Aydın Sorunu Üzerine Bir Yaklaşım". *Devlet Dergisi*. Erişim 29 Nisan 2022. http://devlet.com.tr/makaleler/y175TURKIYEDE_AYDIN_SORUNU_UZERINE_BIR_YAKLASIM.html

Cemal, Hasan. *Kimse Kızmasın, Kendimi Yazdım*. İstanbul: Everest Yayınları, 2016.

Çetin, Ensar. "Türk Halkının Aydın Din Âlimi Algısı". *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/11 (2012), 189-204.

Çetinkaya, Bayram Ali. "Meşrutiyet Dönemi (1876-1909) Aydın ve Devlet Adamının/Bürokratının Kimlik Yapısı". *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2008), 75-120.

Cevizci, Ahmet. *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2016.

Çiğdem, Ahmet. "Bilime Karşı Toplum". *İlim ve Sanat* 2 (1985), 36-50.

- Çiğdem, Ahmet. *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: Dedalus Yayınları, 2017.
- Demirtaş, Feyza. *Hasan Ali Yücel'in Eğitim Anlayışında Din*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Dereli, Toker. *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1974.
- Doğan, Metin. *Türk Solu ve Din (1908-1946)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Duman, Mehmet Zeki. "Türkiye'de Aydın-İktidar İlişkisi". *Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi* 21 (2005), 275-295.
- Genç, Ernur. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kimlik, Misyon ve Vizyonu Bağlamında Türk Aydınını". *Akademik İncelemeler* 2/1 (2007), 133-174.
- Gencer, Tülay. "Cemil Meriç ile Türk Modernleşmesine Bir Bakış". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2012), 19-33.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler VIII*. Haz. Ferit Ragıp Tuncor. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Goldman, Lucien. *Aydınlanma Felsefesi*. Çev. Emre Aslan. Ankara: Doruk Yayınları, 1999.
- Günaltay, M. Şemsettin. *Tarih-i Edyan*. İstanbul: Kanaat Matbaa ve Kütüphanesi, 1922.
- Güngör, Erol. *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993.
- Güngör, Erol. *Sosyal Meseleler ve Aydınlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1993.
- İlhan, Attila. *Aydınlar Savaşı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004.
- İmamoğlu, Tuncay. *Modern Batı Düşüncesinin Felsefi Temelleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- İnalçık, Halil. "Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi". *Bellekten* 52/204 (1988), 985-992.
- Kalkan, Bülent. *Kurtuluş Savaşı Romanlarında Aydın Tipi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Yaban*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

- Karpat, Kemal Haşım. *Osmanlıdan Günümüze Elitler ve Din*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. "Türk Aydınının Dünyasını Anlamak". *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*. ed. Sabahattin Şen. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995.
- Kolektif. *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Korlaelçi, Murtaza. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Mardin, Şerif. "Aydınlar Konusunda Ülgener ve Bir İzah Denemesi". *Toplum ve Bilim* 24 (1984), 9-16.
- Meriç, Cemil. *Bu Ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Meriç, Cemil. *Jurnal I*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Meriç, Cemil. *Kırk Ambar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Meriç, Cemil. *Mağaradakiler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Meriç, Cemil. *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslam ve Modern İnsanın Çıkmazı*. Çev. Ali Ünal. İstanbul: İnsan Yayınları, 1984.
- Oğuz, Orhan. "1980-2000 Yılları Arasında Türk Romanında Çağdaşlaşma ve Eğitim Sorunu". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/13 (2010), 310-330.
- Onat, Hasan. *Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci*. Ankara: Kökler ve Değerler Yayıncılık, 2009.
- Onay, Hamdi. "Osmanlıdan Cumhuriyete Türk Aydını". *e-Journal of New World Sciences Academy* 7/1 (2012), 21-30.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine". *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*. ed. Ersin Kalaycıoğlu - Ali Yaşar Sarıbay. İstanbul: Alfa Yayınları, 2000, 125-135.
- Ortaylı, İlber. "Prof. Dr. İlber Ortaylı: Dünya Türkleri bekliyor". Erişim: 02.12.2022. https://www.ntv.com.tr/turkiye/ilber-ortayli-dunya-turkleri-bekliyor,g8vGVtzcRka_oIrO2kNkRQ
- Said Halim Paşa. *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. İstanbul: İz Yayınları, 1993.
- Said, Edward William. *Entelektüel*. Çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Ayrıntı

Yayınları, 2018.

Şenderin, Zübeyde. "Türk Romanında Taşra: Toplumsal Yapılanma, Aydınlar ve Yabancılaşma". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 18/2 (2011), 115-136.

Soysal, Mümtaz. *100 Soruda Anayasanın Anlamı*. İstanbul: Gerçek Yayınları, 1974.

Subaşı, Necdet. *Türk Aydınının Din Anlayışı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Yaşadığım Gibi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000.

Taş, Kemalettin. "Tanzimat ve Batılılaşma Hareketlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2002), 87-94.

TDK Sözlüğü, <http://tdkterim.gov.tr/bts/aydın> maddesi. Erişim tarihi: 28.04.2022

Tekeli, İlhan – İlkin, Selim. *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.

Tekin, Mustafa. "Batı'da ve Türkiye'de Aydın'ın Dini-Sosyolojik Portresi". *Necmettin Erbakan İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17 (2004), 161-176.

Tekin, Mustafa. "Türkiye'de Aydın Kadınların Din Anlayışı". *Marife* 4/2 (2004), 155-176.

Topçu, Nurettin. *Türkiye'nin Maarif Davası*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.

Toprak, Binnaz vd., *Türkiye'de Farklı Olmak Din ve Muhafazakarlık Ekseninde Ötekileştirilenler*. İstanbul: Boğaziçi Matbaası, 2008.

Tosun, Cemal. "Türkiye'de Eğitimin Laikleşmesi ve Din Öğretimi", *Sekülerleşme ve Dini Canlanma Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. yay. haz. Ali İsmail Güngör. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği, 2008.

Türkdoğan, Orhan. *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*. Ankara: Mayaş Yayınları, 1985.

Türkdoğan, Orhan. *Ulus-Devlet Düşünürü Ziya Gökalp*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005.

Ülgener, Sabri Fehmi. "Aydınlar Sosyolojisi ve Çağımız Aydını". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 35 / 1-4 (1975), 5-39.

Ülgener, Sabri Fehmi. *Aydınlar ve İzmler*. Ankara: Mayoş Yayınları, 1983.

Yavuz, Hilmi. *Denemeler*. İstanbul: Boyut Kitapları, 1999.

Yeniçeri, Özcan. "Dünden Bugüne Türkiye'de Modernite ve Aydın Sorunu". *21. Yüzyıl Dergisi* 4 (2008), 1-24.

Yeniçeri, Özcan. *İtirazlar*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

Yüce, Sefa. "Felsefi Düşüncenin Edebiyata Yansıması: Türk Edebiyatında Pozitivist ve Materyalist Anlayış". *Turkish Studies* 7/1 (2012), 2155-2183.

Yücel, Ömer Faruk. "Terkibi Arayan Aydın: Ahmet Hamdi Tanpınar". *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/3 (2020), 687-706.